

INFORMACE A RECENZE

RECENZE KNIHY MAGDALENY PISCOVÉ A KOLEKTIVU STÁRNUTIE A STARŠÍ ĽUDIA: PODMIENKY A SÚVISLOSTI

David Daneš (FSV UK)

Publikaci *Stárnutie a starší ľudia: podmienky a súvislosti* vydala v roce 2014 socioložka Magdalena Piscová ve spolupráci s autorským kolektivem složeným ze slovenských sociologů, demografů a odborníků na veřejnou a sociální politiku (Vaňo, Klobucký, Zeman, Bahna, Strussová, Guráň). Kniha vyšla jako jeden z výstupů mezinárodního projektu *Housing and Home Care For the Elderly and Vulnerable People and Local Partnership Strategies in Central European Cities (HELPS)* pod záštitou Sociologického ústavu SAV a neměla by zajisté uniknout žádnému čtenáři, který se zajímá o problematiku stárnutí obyvatelstva a kvalitu života seniorů v Evropské unii.

Jak autorka sama uvádí, cílem publikace není detailní rozbor výsledků zmíněné výzkumné iniciativy, záměrem je poskytnout komplexní pohled na problematiku stárnutí a starších lidí na Slovensku s využitím celé řady dostupných dat a dalšího empirického materiálu. K potvrzení důležitosti takové analýzy i potřeby pozornosti k tématu samotnému předkládají autoři celou řadu argumentů – jedním z nich je např. demografická prognóza, dle které se právě Slovensko spolu s Polskem v průběhu několika desetiletí změní z nejmladší na nejstarší evropské země a populační stárnutí se zde nezastaví dříve než v roce 2050 [Piscová a kol. 2014: 43]. Dále jsou to data poukazující na dlouhodobou nespokojenost seniorů se sociální péčí na Slovensku či dlouhodobě nízké hodnoty subjektivního zdraví [ibid.]. Kromě výzkumu HELPS pracují autoři s daty z šetření ISSP, EVS, EU-SILC, Eurobarometer a oborovou studií¹. Díky kombinaci zmíněné sady robustní datové evidence a optiky jednotlivých autorů se Piscové daří ambiciózní cíle publikace naplnit.

Ve střední Evropě dochází v kontextu stárnutí populace k několika posunům, které autoři ilustrují napříč kapitolami a kriticky hodnotí jejich stav v realitě Slovenska. Jednak je to posun od formální k neformální sociální péči (deinstitutionalizace), dále pak decentralizace a přesun kompetencí k rozhodování o péči do municipalit, za třetí je to rozvoj technologií pomáhajících v péči a kvalitním stárnutí a konečně diverzifikace způsobů bydlení pro starší populaci s důrazem na rodinné a komunitní bydlení. Zásadní štěpící linií, která vystupuje ze všech tabulek a grafů prezentovaných v knize, je postsocialistický versus západní blok států. Není překvapením, že většina srovnání nevychází pro nás a naše východní sousedy příliš pozitivně, což jen dokládá palčivost problému v našem regionu.

1 Sociálne služby pre starších občanov – kvalita a prístup 2010.

Kniha je členěna do čtyř volně navazujících kapitol. První z nich je příspěvek Borise Vaňa (Starnutie obyvateľstva v SR a vybraných európskych krajinách), který dává knize pevné demografické základy a srovnává situaci na Slovensku se státy projektu HELPS. Slovensko se podle autora potýká se značnou feminizací staroby, což v kombinaci s trvale negativnějším vnímáním vlastního zdraví a zdravotních vyhlídek u žen poukazuje na důležitost zohlednění genderových aspektů stárnutí. Vaňo argumentuje všemi běžnými demografickými ukazateli a blíže se zaměřuje na hlavní hráče jevu demografického stárnutí – porodnost, úmrtnost a migraci². I přes doložené rozdíly je z demografické prognózy zřejmé, že stárnutí společnosti je jevem univerzálním a ve všech osmi sledovaných zemích se průměrný věk populace bude rapidně zvyšovat. Poslední část demografické kapitoly je věnována oblasti trhu práce, kde je evidentní rapidní nárůst ekonomické aktivity ve vyšším věku. Osoby ve věku 50-64 let tvoří aktuálně na Slovensku téměř čtvrtinu ekonomicky aktivního obyvatelstva, přičemž ještě po roce 2000 to bylo jen asi 4 %. Tato změna přináší významné požadavky na trh práce a pracovní podmínky, které autor kapitoly v textu diskutuje.

Druhá kapitola nazvaná obecně *Starnutie na Slovensku a v medzinárodnom kontexte* přináší kromě prezentace zjištění výzkumu taktéž jakési teoretické ukotvení práce – představuje čtenáři historický kontext vzniku onoho milníku přechodu z ekonomicky aktivního do neaktivního stavu jakožto přechodu do stáří. Tento milník s sebou přinesla průmyslová revoluce a urbanizace. Oproti minulosti se dospělost i stáří stává aritmetickou funkcí věku a společnost začíná být s rostoucí individualizací výrazněji věkově stratifikovaná [Piscová 2014: 47]. Ústředním teoretickým konceptem, se kterým ale – nutno dodat – autoři dále explicitně nepracují, jsou Cainovy životní dráhy (Life courses) [Cain 1987 in Piscová 2014]. Tento koncept stojí na premisách: 1) vývojová změna (stárnutí) je kontinuální proces, 2) změny propojují sociální, biologickou a psychologickou oblast a 3) vývoj životní dráhy je multideterminovaný. Kohli [Kohli 1968 in Piscová 2014] pak pracuje s životními drahami jako se sociální institucí, tedy jako se souborem pravidel uspořádávajícím klíčové dimenze života. Koncept životních drah se svým důrazem na biografičnost umožňuje popsat tekutou realitu v pozdně moderní, individualizované době. Je tomu tak i v případě nového fenoménu „emerging adulthood“, tedy specifického období získávání samostatnosti a dospělosti v období kolem 25 let, které obvykle provází nestabilita bydlení a ekonomické potíže doprovázené náklady na studium a přechodným zaměstnáním. V analytické pasáži kapitoly se autoři věnují subjektivnímu pocitu štěstí a „well-being“, kde Slovensko u starší populace zastává předposlední příčku, podobně nevesele se jeví ve srovnání percepce postavení seniorů a subjektivního zdraví. Dále se autoři věnují volnému času a jeho trávení, kde se ukazuje, že slovenští seniori se modelu aktivního stárnutí blíží jen pomalu – výrazný vliv zde má podobně jako v dalších postko-

² Migrace má však ve sledovaných zemích střední Evropy kromě Německa mizivý vliv na demografický vývoj.

munistických státech ekonomická náročnost aktivit a zdraví, ale také omezení z důvodu poskytování péče závislému členu rodiny. V neposlední řadě se v této kapitole autoři zaměřují také na aspekty bydlení, kde je patrná silná urbanizace staroby, která je pro Slovensko unikátní a způsobená zejména vlivem silného přesídlení do nové zástavby z 60. let, což klade významné nároky na uzpůsobení měst a sociálních služeb v nich i s respektem k rostoucímu podílu samostatně žijících starých lidí.

Třetí kapitola přesouvá práci více do oblasti veřejné politiky a seznamuje čtenáře s klíčovými strategickými dokumenty a legislativní situací i rozdělení působnosti mezi centrálními a municipálními veřejněpolitickými aktéry s důrazem na deinstitucionalizaci a deformalizaci péče. Jako klíčové problémy, podobně jako sami respondenti ve čtvrté kapitole, označuje autorka financování a nekomplementární přístup zdravotní a sociální péče, což neumožňuje efektivně dokončit proces decentralizace. Neformální péče je poskytována zpravidla nejbližšími osobami, které s pečovanými sdílejí domácnost, a bývá poskytována osobám dlouhodobě odkázaným na pomoc okolí bez nutnosti speciální kvalifikace pečujícího. Formální péče je pak poskytována profesionálním pracovníkem sociálních služeb z rozpočtu místní samosprávy. Podobně se člení formální a neformální pečující, kde formální za tuto činnost pobírají mzdu, zatímco neformální tak činí dobrovolně. Autorka následně podkládá trend deinstitucionalizace argumenty plynoucími z teorie „institucionální kultury“, tedy prvky známými čtenáři sociologovi z goffmanovské totální instituce. Depersonalizace, stereotypní aktivity dle časového plánu, paušalizované a hromadné postupy bez respektu individuality, paternalismus, segregovanost od lokální komunity, naučená pasivita a otupování sociálních vztahů. V souladu se strategiemi deinstitucionalizace aktuálně ubývá počet lůžek v domovech pro seniory, adekvátním způsobem však neroste nabídka individuální a alternativní péče ani zájem o neformální péči z řad rodinných příslušníků. Přes obecnou nespokojenost seniorů se sociálními službami zde panuje pochopení vlastních blízkých – slovenští senioři dle autorů uvádějí, že péči by měla zajišťovat ze značné části rodina s finanční podporou státu. Sami ale přiznávají, že od vlastních rodinných příslušníků péči nemohou požadovat, protože jsou sami v nelehké situaci a jsou na vlastní ekonomické aktivitě závislí. Co se týče preferencí samotných seniorů k otázce bydlení, hovoří výzkumy poměrně přesvědčivě pro deinstitucionalizační přístup. Polovina respondentů by chtěla, co nejdříve je to možné, zůstat ve vlastním bytě či domě a jen 10 % respondentů by v případě závislosti na pomoci odešla do domova seniorů – významnou roli zde ale hraje vzdálenost od místa bydliště. Třetina respondentů přitom uvádí, že v jejich bydlišti sociální služby neexistují. Na Slovensku neexistuje koncepce dlouhodobé péče o seniory ani detailní oborové studie. Podle jedné z mála citovaných z roku 2008 má až 80 % starších lidí pocit, že mají nedostatek finančních prostředků na základní životní potřeby a cítí se ohroženi chudobou. Výrazný vliv zde má regionální aspekt – sociálně vyloučené oblasti a chudé regiony, kde jsou i sociální služby velmi omezené a pro seniory obtížně financovatelné.

Čtvrtá kapitola Petera Guráně je zaměřena na hodnocení sociálních služeb očima samotných starších lidí. Autor zmiňuje chroničnost problému nespokojenosti starší populace s nastavením sociálních služeb v kontextu jejich dlouhodobě negativně a nedůstojně vnímaného postavení ve slovenské společnosti. Jako příčinu celého problému identifikuje součet ekonomického zabezpečení postaveného na důchodu a příjmu z minulosti – z jiných ekonomických podmínek – a výdajů a potřeb v současnosti. Dnešní senioři jsou tak dle Guráně obětmi ekonomické transformace. Věk je na Slovensku nejsilnější vnímaným důvodem diskriminace. Neutěšenost situace autor ilustruje na citacích z kvalitativní sondy, kde se opakovaně objevují ekonomické faktory – jak na straně důchodů, tak na straně nedostatečného příspěvku na péči u závislých nebo pečujících seniorů. Dalšími problematickými místy je pak dostupnost a kvalita služeb. Získání potřebných dat pak u osob využívajících péči ztěžuje fenomén strachu z hodnocení péče, na které jsou aktuálně závislí – až 50 % respondentů odmítá kvalitu hodnotit. Jistou nadějí na zlepšení celé situace představuje dle autora nový systém hodnocení kvality péče, který vejde v platnost v letošním roce.

Čtenáře by textem určitě lépe provádělo zachování stejného třídění subkapitol napříč příspěvky v knize. Zatímco kapitola II čísluje podkapitoly do druhé úrovně, ostatní části textu je ponechávají bez číslování a zanesení do seznamu, což snižuje přehlednost textu. Čitelnost některých grafů je pak pro čtenáře obtížná kvůli nepřesnostem v číslování či nejednoznačným nebo chybějícím legendám (tabulka 6 na str. 29; graf 7 na str. 30). Kniha poskytuje kritický vhled do situace stárnutí populace na Slovensku v evropském kontextu se silným demografickým a veřejněpolitickým pozadím. Tak zajímavý empirický materiál, jako jsou data šetření v projektu HELPS, by jistě zasloužil detailnější a pokročilejší statistickou analýzu než jen základní trendy a třídění. I tak se ale jedná o mimořádně důležitý příspěvek k diskusi nad aktuálními tématem stárnutí populace a péče o starší obyvatele v regionu střední Evropy s důležitým akcentem často opomíjených specifik zemí bývalého východního bloku, který by neměl ujít pozornosti všech čtenářům se zájmem o tuto problematiku.

Literatura:

PISCOVÁ, Magdalena (ed.). 2014. *Stárnutie a starší ľudia: podmienky a súvislosti*. Bratislava: Sociologický ústav SAV. ISBN 978-80-85544-86-2.

RECENZE KNIHY DANY HAMPLOVÉ *PROČ POTŘEBUJEME RODINU, PRÁCI A PŘÁTELE: ŠTĚSTÍ ZE SOCIOLOGICKÉ PERSPEKTIVY*

Mirka Strnadová (FSV UK)

Kniha Dany Hamplové přináší velmi ucelený a v českém prostředí jedinečný pohled na štěstí a proměnné, které ho ovlivňují. Celá kniha je psána ze sociologické perspektivy, založena na výzkumných datech a opírá se o několik sociologických teorií a přístupů. V úvodu nás autorka velmi dobře seznamuje s problémem zkoumání konceptu štěstí a životní spokojenosti, kterým je příčinná souvislost. To ukazuje na příkladu souvislosti mezi pocitem štěstí a rodinným stavem respondenta, kdy výzkumy ukazují, že lidé v manželství jsou šťastnější. Jak ale zjistit, co je v tomto vztahu příčinou a co důsledkem? Jsou lidé šťastnější, protože vstoupili do manželství, nebo šťastnější lidé vstupují do manželství častěji? Tyto souvislosti lze v sociologii získat dvěma možnými způsoby, tedy experimentem nebo longitudinálním výzkumem. Jak autorka správně identifikuje, ani jeden z těchto přístupů však v knize k dispozici není, proto je nutné být opatrný s příčinnými závěry.

V první kapitole autorka ukazuje hned několik možných pojetí konceptu štěstí a spokojenosti, jaké jsou jejich typy a jak je měřit. Kapitola se také snaží kriticky zhodnotit, zdali je opravdu vždy dobré být šťastný, nebo zdali je i štěstí někdy příliš. Nabízí tedy pohled, že šťastnější lidé více riskují, užívají návykové látky a nevěnují pozornost potenciálním hrozbám. Při měření štěstí se obecně můžeme vydat dvěma směry – objektivistickým a subjektivistickým. Objektivistický přístup hodnotí štěstí dle vnějších kritérií, které výzkumníci určí jako štěstí ovlivňující. Naopak subjektivistický přístup, na kterém je založena autorčina kniha, závisí na postoji či prožitku jedince, tedy na jeho vlastním zařazení se na škále štěstí. Využívány jsou dle slov autorky dva hlavní datové soubory European Social Survey (ESS) z roku 2001 a 2010 a International Social Survey Programme (ISSP) z roku 2012 (modul Rodina a genderové role). Okrajově je využíván ještě soubor European Values Study (EVS) z roku 2008, což se však dozvídáme až dále v textu.

V této části textu je autorka dle mého názoru nedostatečně kritická k využívaným datům, když píše: „Ačkoliv oba zmíněné výzkumné programy měří podobné koncepty (subjektivní zdraví, štěstí či životní spokojenost), výhodou je, že každý z nich používá jiný přístup a způsob měření.“ [Hamplová 2015: 26] Nezmiňuje však nevýhody využívání dvou odlišných datových zdrojů nejen v rámci jejich sběru či používaných škál, ale především z rozdílných let. V hlavní části textu se samozřejmě nemusí čtenář tímto kritickým rozбором zdržovat, ale na tento text navazuje příloha č. 1, kde jsou ve zkratce popsány jednotlivé využívané soubory. Zde by sociologický čtenář očekával větší kritickou úvahu než optimistický přístup, že měření různými způsoby pomůže vyhnout se zkresení způsobenému formulací otázky. Pro optimalizaci výstupů

je také analýza souboru ISSP založena na obrácené škále, tedy místo 1 jako „zcela šťastný“ a 7 jako „zcela nešťastný“ autorka tuto škálu obrátila. To sice oceňuji jako pomoc čtenáři při čtení textu, ale ani v moment, kdy se autorka očividně musela zaobírat otočením škály, nepřichází kritické zhodnocení, jak mohou respondenti vnímat směr škály nebo počet bodů, který škála má, což je u ISSP sedmibodová, kdežto u ESS jedenáctibodová škála. Chybí též obecná úvaha nad problémy sekundární analýzy.

Druhá kapitola srovnává základní výsledky výzkumů z pohledu štěstí a životní spokojenosti, rozlišuje, že štěstí bývá více založeno na osobních prožitcích, kdežto při zařazení se na škále spokojenosti zhodnocujeme i své okolí, zdali žijeme v souladu s normami. Kapitola ukazuje mezinárodní pohled na výsledky, ze kterých vyplývá, že obyvatelé střední a východní Evropy jsou méně šťastní než Západoevropané. Ukazuje také důležitost jednotlivých aspektů v životě respondentů, kterými jsou rodina, práce, přátelé, volný čas a náboženství. Nejdůležitější je pro nás rodina, v těsném závěsu přátelé a volný čas. Je ale zajímavé, že pokud se podíváme na to, co považujeme za „velmi důležité“, na druhém místě se objeví práce za stále vítězí rodinou. Přátelé a volný čas však již padají níže.

Následující kapitoly se postupně zaměřují na tyto jednotlivé aspekty. Ve třetí kapitole je to práce. Zde autorka dle mého názoru optimisticky ukazuje, že lidé nezaměstnaní již z definice nezaměstnanosti budou méně šťastní, protože práci hledají a nemohou ji nalézt. Respondenti se však ne vždy řídí oficiální definicí nezaměstnanosti (tedy osoby bez práce méně než půl roku, které práci aktivně hledají) a za nezaměstnaného se označí i člověk, který do této definice nespadá. Díky nedostatečnému množství dat o nezaměstnaných jsou také spojeny dva soubory ISSP z roku 2001 a 2010. Není však nikde zmíněno, jaké z toho mohou plynout problémy, jak se jednotlivé roky od sebe lišily alespoň jednoduchým vzpomnutím míry nezaměstnanosti, aby měl čtenář představu, jaký je charakter spojovaných dat, a zdali má jejich spojení věcný smysl. To však nic nemění na výsledcích, že nezaměstnaní jsou opravdu dle výzkumů méně šťastní než lidé v zaměstnání, a to platí pro ženy i muže. V této kapitole se také autorka zaobírá otázkou zaměstnanosti žen a naopak žen v domácnosti. Ženy v domácnosti se z výzkumu zdají být šťastnější než pracující ženy, a to jak matky, tak bezdětné. Rozdíly však nejsou statisticky významné a autorka ukazuje, že se tyto skupiny liší především v jiných charakteristikách, které samotné štěstí ovlivňují. A to hlavně v partnerství, jelikož ženy v domácnosti žijí častěji s partnerem, což také souvisí s větším pocitem štěstí.

Čtvrtá kapitola navazuje na tematiku zaměstnání a seznamuje nás se souvislostí štěstí a výdělku respondenta. Ukazuje se, že i když jsou obecně lidé s vyššími příjmy šťastnější než lidé méně movití, souvislost není lineární. Data naznačují, že do sedmého decilu příjmů společnosti je člověk více šťastný, pokud má vyšší příjmy. Osmý až desátý decil se však v míře štěstí již neliší. Kapitola se snaží i o komplexnější mezinárodní pohled a kontroluje například vliv HDP jednotlivých zemí. Pátá kapitola se věnuje dle respondentů nejdůleži-

tějšímú aspektu v jejich životě – partnerským vztahům. Respondenti jsou zde děleni na sezdané, nesezdané a svobodné. Autorka se dle mého názoru velmi dobře vyrovnává s komplexitou tématu a nezapomněla zmínit, že je v tématu manželství a štěstí důležitá i vstupující proměnná věku, protože například muži v manželství jsou v průměru o deset let starší než svobodní muži a respondenti mladší bývají častěji šťastní. Naopak dle mého názoru není dostatečně popsáno, z jakého důvodu je jedenáctibodová škála štěstí rozdělena do pěti kategorií, se kterými je dále pracováno, kde vzala autorka oporu pro rozvrstvení a jaké to může vyvolávat problémy. Nepřehledná se také stává celá kapitola v důsledku nesouladu grafů a textu, kdy některé grafy přicházejí až tři strany poté, co se o nich v textu píše. Obecně se však lidé v manželství zdají být šťastnější než lidé svobodní. Zajímavým výsledkem však je, že manželství a štěstí souvisí s ekonomickým zajištěním a otázkou, zdali má respondent nějakého důvěrníka, kterému se může svěřit. Zatímco ženy získávají z manželství především ekonomickou stabilitu, muži naopak získávají důvěrníka.

Šestá kapitola rozvíjí téma štěstí a dětí. Dle dat se zdá, že muži mající děti jsou šťastnější než bezdětní, souvislost je však malá. I ženy s dětmi se zdají být šťastnější, ale pouze s dětmi v předškolním věku. Je zajímavé, že ačkoliv Česká republika přikládá rodině a péči o dítě silný vliv, souvislost mezi dětmi a štěstím rodičů není nijak velká. Autorka však hezky ukazuje komplexitu problému, když rozděluje rodiče podle jejich partnerství. Ukazuje se totiž, že matky bez partnera se cítí mnohem méně šťastné než matky s partnerem či ženy bez partnera i bez dětí. I muži se cítí šťastnější, především pokud mají partnerku, dítě jim dle dat už na škále štěstí další body nepřidává.

Poslední sedmá kapitola je zaměřena na přátelství, politickou aktivitu a náboženství a jejich vliv na štěstí a spokojenost jedince. Poukazuje na index OECD, který hodnotí kvalitu života na základě těchto aspektů. Česká republika, především díky aspektu náboženství, skončila na nelichotivém 29. místě z celkových 36 zemí. Přátelství dle výzkumů zmiňovaných v knize ovlivňuje celou řadu společenských aktivit. Lidé s více přáteli snadněji nalézají práci, jsou zdravější, mají nižší úmrtnost a jsou také šťastnější a spokojenější. Problémem v souvislosti mezi přáteli a štěstím však může být opět intervenující proměnná – věk, který ovlivňuje naše štěstí i to, jak často se scházíme se svými přáteli. Lidé, kteří se svými přáteli stýkají několikrát týdně, mají větší pravděpodobnost být šťastní než osoby stýkající se se svými přáteli jen měsíčně nebo i méně. Kapitola se také dívá na politickou angažovanost, která se v indexu kvality života podle OECD objevuje. Zdá se, že lidé aktivní ve sdruženích, spolcích a politických stranách jsou šťastnější a spokojenější než lidé v tomto směru neaktivní. Z dat však není patrné, o jaké spolky se jedná, takže může jít o fotbalový klub, ale i o charitativní organizaci, které samozřejmě mohou mít vliv na spokojenost v jiné míře. Posledním aspektem společenského života je dle zahraničních výzkumů náboženská aktivita. V mezinárodním srovnání ISSP z roku 2008 skončila Česká republika na posledním místě v důvěře v církve a náboženským organizacím. Zahraniční výzkumy (především americké

ké) ukazují vysokou souvislost mezi náboženskou aktivitou a štěstím, v České republice je však souvislost mezi chozením na bohoslužby alespoň jedenkrát měsíčně a štěstím téměř nulová.

Kniha Dany Hamplové o štěstí ze sociologické perspektivy je pro Českou republiku jistě skvělou shrnující studií a pro čtenáře je velmi čtivá. Ukazuje souvislost mezi štěstím a jednotlivými proměnnými komplexně a často se nespokojí jen s jednoduchou korelací mezi dvěma z nich, ale modeluje další možné intervenující proměnné. Moje hlavní výtka k textu je nedotažená metodologická stránka, nedostatečná sebereflexe v ohledu rozdílných dat sbíraných jinou metodou, v jiných letech a s jinou délkou škály měření štěstí. Sociologický čtenář by si v tomto ohledu, alespoň v rámci přílohy, zasloužil kritické zhodnocení využívaných dat a práce s nimi.

Literatura:

Hamplová, Dana 2015. *Proč potřebujeme rodinu, práci a přátele: Štěstí ze sociologické perspektivy*. 1. vydání. Praha: Fortuna Libri, 214 stran. ISBN 978-80-7321-947-5.

RECENZE KNIHY DANY HAMPLOVÉ A KOLEKTIVU RODINA A ZDRAVÍ – JEJICH VZÁJEMNÉ SOUVISLOSTI

Aneta Weisssová (FSV UK, Národní ústav duševního zdraví)

V rámci edice Studie Sociologického nakladatelství byla v roce 2014 vydána kniha *Rodina a zdraví – jejich vzájemné souvislosti* Dany Hamplové, Kristiny Březinové, Jany Klímové Chaloupkové a Olgy Sivkové. Tato kniha navazuje na dřívější odborné publikace autorek o rodině či zdraví, zejména to pak platí v případě Dany Hamplové, která se již v minulosti vztahu těchto dvou sociologických konceptů věnovala. Jak se můžeme dočíst na obalu knihy, hlavním cílem této publikace je „*zmapovat, jak rodinné vztahy souvisejí se zdravím a kvalitou života v soudobé české společnosti*“ [Hamplová et al. 2014:10], což je téma, kterému se čeští výzkumníci věnují prozatím spíše okrajově.

V úvodu knihy nás autorky seznamují se sociologickým kontextem této vědní oblasti, v jehož středu stojí rodina jakožto jedna ze sociálních institucí. První myšlenkový směr vnímá rodinu jako nejvýznamnější instituci, která má pro jedince protektivní význam. Naopak druhý myšlenkový směr souvisí s teorií individualizace a na rodinu pohlíží jako na instituci s klesajícím významem. Mezi empirické studie, které potvrzují nebo vyvrací zmíněné myšlenkové rámce, pak právě patří tato publikace. Vzhledem k tomu, že rodina se skládá z mnoha příbuzenských vztahů, které by bylo těžké v rámci této publikace všechny postihnout, autorky se rozhodly soustředit na dva hlavní vztahy, a to partnerský a rodičovský.

Hned v první kapitole nás autorky upozorňují na to, že koncept zdraví je velmi složitý a „zachycuje jak diagnózu, tak funkční kapacitu či jeho subjektivní vnímání“ [Šolcová, Kebza 2006 in Hamplová et al. 2014:13]. Správně pak upozorňují na to, že výsledky výzkumů závisí na tom, jak výzkumníci zdraví operacionalizují. Poukazují také na to, že v reprezentativních šetřeních se nejčastěji vyskytuje tzv. subjektivní zdraví, tedy vyhodnocení zdravotního stavu samotným respondentem. V druhé části kapitoly pak autorky diskutují to, do jaké míry je takováto proměnná spolehlivá. Demonstrují na datech z velkých mezinárodních výzkumů a zahraničních studiích to, že odpovědi na otázku jsou ovlivněny, jak například zněním otázky či pohlavím respondenta, tak i kulturními představami o zdraví a nemoci.

Dále následuje kapitola, která čtenáře seznamuje, s jakými daty autorky pracují v dalších kapitolách knihy. Jedná se zejména o data z mezinárodního srovnávacího programu ISSP (International Social Survey Programme), která obsahují jak modul *Rodina*, tak modul *Zdraví*, jelikož v ČR byly tyto dva moduly sbírány v rámci jednoho sběru dat v roce 2012. Sloučení těchto dvou modulů poskytlo autorkám širokou datovou základnu a mohly tak analyzovat vztah zdraví a rodinného zázemí do větší hloubky. Z hlediska tématu rodiny obsahoval soubor proměnné jako je rodinný stav, délka soužití, počet nezletilých dětí v domácnosti či třeba spokojenost s rodinným životem. Důležitými proměnnými z hlediska tématu zdraví byly subjektivní zdraví, přítomnost chronické nemoci či invalidity, výskyt depresivních symptomů (3 otázky, které byly transformovány do indexu psychické zdraví) a také otázky na to, zda měl respondent v posledních 4 týdnech fyzické obtíže nebo zdravotní obtíže omezující jeho práci v zaměstnání či domácnosti (tyto dvě otázky byly transformovány do indexu aktuálního zdraví). Autorky využívaly také otázek na životní styl respondentů, které se týkaly konzumace alkoholu, fyzické aktivity a konzumace ovoce a zeleniny. Autorky k analýzám používají i další soubory, kterými jsou data z ESS (European Social Survey) a EU-SILC (European Union Statistics on Income and Living Conditions), která jim poskytují možnost postihnout vývoj subjektivního zdraví v čase, jelikož se obě šetření opakují v dvouletých intervalech. Nicméně jak samy autorky poukazují, jedná se o průřezová data (kromě EU-SILC), což mírně limituje analýzy a interpretaci dat. Co ovšem může sociologickému čtenáři vadit, je to, že se v této kapitole nedozví, jakým způsobem byli respondenti rekrutováni, případně jaká byla návratnost či jakým způsobem probíhal sběr, a nemohou si tak utvořit představu o kvalitě dat.

Třetí kapitola se pak zabývá odbornou diskuzí a proběhlými výzkumy na téma vztahu zdraví a rodiny. Kapitola vychází zejména ze zahraniční odborné literatury, nicméně autorky doplňují také práce českých odborníků v případech, kde je to možné. Autorky nejprve představují dvě teorie, které se týkají vysvětlení relativních výhod manželství, jako je lepší zdraví a vyšší kvalita života, které byly zaznamenány v zahraničních výzkumech. První teorií je teorie selekce, která zastává stanovisko, že do manželství jsou selektováni jedinci,

kteří jsou zdravější a šťastnější. Oproti tomu kauzální teorie tvrdí, že lepší zdraví je výsledkem manželství, a manželství má tedy protektivní funkci. Dále řeší například otázku toho, zda každé manželství přináší zmiňované výhody, nebo výhody souvisí s kvalitou vztahu. Odpověď na tuto otázku však zůstává nezodpovězena, jelikož výsledky výzkumů nejsou konzistentní. Kapitola je zakončena poznatky pocházejícími z českého prostředí, nicméně takových studií je málo a jejich výsledky jsou rozporuplné. Celkově se jedná z odborného hlediska o jednu z nejlépe zpracovaných kapitol knihy, která přináší čtenáři systematicky a podrobně stav poznání problematiky vztahu zdraví a rodinného zázemí.

Další kapitoly se pak již soustředí na výsledky analýz, které autorky usku-tečnily. Kromě základních srovnání subpopulací dle jejich rodinného stavu využily autorky také pokročilých analýz, jako jsou lineární, logistické a mul-tinominální regrese. Všechny výsledky jsou počítány zvlášť pro ženy a pro muže, což se jeví jako vhodné řešení vzhledem k tomu, že výsledky se v ně- kterých případech opravdu pro jednotlivá pohlaví liší. Ačkoliv autorky došly k závěrům, že vztah rodinného stavu se projevuje zejména v oblasti, kterou autorky označují jako duševní zdraví, jelikož u těch, kteří byli v manželství, se méně často vyskytovaly depresivní symptomy, vliv rodinného stavu na fyzické zdraví se již nepodařilo přesvědčivě potvrdit. Důvodů, proč se to nepodařilo, vzpomínají autorky hned několik. Může to být například generační změnou, dobrou dostupností zdravotní péče i malým vlivem manželství na zdravý ži- votní styl. V další kapitole se pak autorky soustředí na to, zda spokojenost se vztahem ovlivňuje výskyt depresivních symptomů, a dochází k závěru, že tento výskyt je nižší pouze u těch, kteří považují svoji rodinnou situaci jako uspo- kojivou. Z hlediska vlivu rodinného stavu na životní styl docházejí autorky k závěru, že rozdíl lidí v manželství a nezadaných jsou spíše malé, s výjimkou pravděpodobnosti konzumace alkoholu, která je u svobodných jedinců vyšší. Překvapivým zjištěním je pak to, že lidé v kohabitujících svazcích mají zvýše- né riziko těžké epizodické konzumace alkoholu i zvýšené riziko kouření. To si autorky vysvětlují selekcí jedinců s určitými charakteristikami do těchto vzta- hů i vyšší mírou individualismu u této skupiny lidí. Předposlední kapitola se pak věnuje vztahu rodičovství a zdraví. V českých datech se nepotvrdil trend ze zahraničních studií, které hovoří o tom, že rodičovství má pozitivní vliv na fyzické zdraví rodičů, ale negativní vliv na jejich duševní zdraví. Významný rozdíl byl zaznamenán pouze v případě matek, jelikož u nich se méně často objevovaly depresivní symptomy ve srovnání s bezdětnými ženami. To si au- torcky vysvětlují tím, že rodičovství není v ČR tak psychicky náročné, a také tím, že rodičovství je u nás společenskou normou. Kniha je pak završena kapito- lou týkající se charakteristik rodinných příslušníků pečujících o rodinné členy s nějakým omezením. Z výsledků je zřejmé, že většina z nich jsou ženy (60 %), což není tak překvapivé, nicméně pokud byli pečovatelé v produktivním věku, často setrvali v zaměstnání, přestože péče jim zabírala podstatnou část času.

Ačkoliv knihu považuji za velmi povedenou, přeci jen nemohu nezmínit ně-

keré z jejích slabších stránek. Asi nejzásadnější z mého hlediska je pojmová roztržitost a nepřesnost v případech, kdy je referováno o výsledcích týkajících se výskytu depresivních symptomů u respondentů. Autorky někdy používají pojem psychické zdraví, jindy duševní zdraví, mentální zdraví či osobní pohoda. Jak víme ze zahraničních výzkumů, tak různá označení pro duševní zdraví vyvolávají různé asociace (např. Szeto, Luong a Dobson 2013), a pro čtenáře může být tato pojmová heterogenita matoucí. Co je ovšem zásadnější problém, je to, že v použitých datech byly obsaženy pouze otázky týkající se přítomnosti depresivních symptomů, nicméně autorky tyto výsledky generalizují a hovoří o duševním zdraví, přestože deprese jsou pouze jedním ze skupiny duševních onemocnění. Čtení místy také ztěžuje nelogické řazení grafů a tabulek, které se neobjevují v pořadí, v jakém je strukturován samotný text.

I přesto si myslím, že kniha přináší relevantní a stále aktuální poznatky, které mohou být využity jak v sociologii, tak například i v demografii. Vysvětlení a interpretace autorek jsou přesvědčivé a je zřejmé, že vycházejí z rozsáhlého studia odborné literatury. Kniha může sloužit nejen k informativním účelům či generování nových výzkumných otázek, jak pro kvantitativní či kvalitativní výzkum, ale také jako ukázka pečlivé práce s daty. Autorky například velmi dobře ilustrují, jak mohou výsledky očištěné od vlivu věku přinést zcela jiné trendy, a tedy poukazují na nutnost elaborace výsledků a přemýšlení nad daty.

Zdroje:

Hamplová, Dana (a kol.). 2014. *Rodina a zdraví - jejich vzájemné souvislosti*. Praha: SLON - Sociologické nakladatelství. 147 s. ISBN 978-80-7330-248-1.

Szeto, A. C., Luong, D., & Dobson, K. S. (2013). Does labelling matter? An examination of attitudes and perceptions of labels for mental disorders. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 48(4), 659-671.

PANELOVÁ STUDIE VÝVOJE JAZYKOVÝCH, KOGNITIVNÍCH A RANĚ GRAMOTNOSTNÍCH DOVEDNOSTÍ ŽÁKŮ 1. STUPNĚ ZÁKLADNÍCH ŠKOL¹

Magdaléna Gorčíková (FSV UK)

Čtení a psaní jsou v naší informační společnosti významné a nepostradatelné dovednosti. Z pedagogické perspektivy jsou tyto dovednosti nejdůležitějším úkolem dítěte na počátku školní docházky, který následně ovlivňuje celou řadu oblastí života jedince. Čtenářská gramotnost a čtenářské dovednosti jsou také vzdělávací politikou jasně chápány jako nejvýznamnější kompetence pro další

1 Text vznikl v rámci projektu FSV UK Specifického vysokoškolského výzkumu 2015 č. 260339.

vzdělání jedince. Tématu výzkumu čtenářské gramotnosti se v českém prostředí věnuje pozornost již od 90. let, přičemž poznatky o gramotnostních výkonech našich žáků se opírají především o mezinárodní výzkumné studie (TIMSS², PIRLS³ či PISA⁴, částečně i SIALS, resp. PIAAC⁵), méně o národní a komerční výzkumy, které měří gramotnost zprostředkovaně pomocí obecných dovedností, resp. obecných studijních předpokladů (CERMAT, resp. SCIO, KALIBRO). Do těchto šetření jsou však vybírání děti nejdříve až od 4. třídy (9 či 10 let), žáci s osvojenými dovednostmi číst a psát, již sami zvládnou vyplnit písemný test. Tyto výzkumy s mladšími dětmi nepracují především z důvodu finančně a časově náročného sběru dat – s žáky musejí pracovat profesionálně proškolení odborní výzkumní asistenti, a tak jen některé vyspělé státy věnují tomuto fenoménu systematickou pozornost už od počátku školní docházky, či dokonce před jejím začátkem (Německo, Norsko, USA). Výzkumný projekt, který zde chceme představit, je tak prvním českým panelovým sociálně-psychologickým výzkumem dětí na počátku školní docházky a v průběhu prvních dvou let formálního vzdělávání.

Cíle výzkumného projektu

Cílem longitudinálního panelového výzkumu Čtení a psaní je sledovat vývoj jazykových, kognitivních a raně gramotnostních dovedností žáků na počátku školní docházky v závislosti na jejich sociokulturním zázemí v rodině a charakteristických vlastnostech školy, resp. školní výuky, a to včetně residenčních odlišností (město, suburbie, venkov). Z hlediska načasování výzkumu jde o klíčové období, neboť do základní školy přicházejí žáci ve svých schopnostech a studijních předpokladech diferencováni pouze na základě vlivu rodiny, jejího bezprostředního okolí a také mateřské školy. Unikátnost založené panelové

2 Výzkum TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) vychází z analýzy učebních dokumentů jednotlivých zemí a měří kurikulární vědomosti a dovednosti v matematice a přírodovědných předmětech především žáků 4. ročníku povinné školní docházky. Probíhá ve čtyřletých cyklech od roku 1995.

3 Výzkum čtenářské gramotnosti PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study), stejně jako TIMSS, koordinuje Mezinárodní asociace pro hodnocení výsledků vzdělávání (IEA) a mapuje stejnou populaci, od roku 2001 probíhá pravidelně každých pět let.

4 Mezinárodní projekt PISA (Programme for International Student Assessment) pořádá Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (OECD) a nezaměřuje se na kurikulum jako TIMSS a PIRLS, ale zjišťuje připravenost žáků na konci základní školní docházky na další vzdělávání a pracovní trh. Zaměřuje se na zjišťování úrovně čtenářské, matematické a přírodovědné gramotnosti patnáctiletých žáků, sběr dat se provádí od roku 2000 opakovaně každé tři roky.

5 Výzkumné projekty funkční gramotnosti dospělých SIALS z roku 1997/98 (Second International Adult Literacy Survey) a novější PIAAC z roku 2011/12 (Programme for International Assessment of Adult Competencies) sledovaly populaci ve věku 15–65, resp. 16–65 let a byly realizovány rovněž pod záštitou OECD.

studie spočívá v tom, že umožňuje sledovat jejich vývoj ve vzájemné interakci rodina – škola – sociální okolí během období vstupu na základní školu. Výše uvedená šetření testující schopnosti a dovednosti žáků nejenže zkoumají až populaci starších žáků, ale využívají pouze průřezová data (tzv. cross-sectional design). Používají hromadné písemné testování, což neumožňuje zkoumat procesualitu osvojení si jazyka v předčtenářském a raném gramotnostním období dítěte.

Výzkumný projekt by realizován v letech 2013–2015 s podporou GA UK č. 1130313 a Centra doktorských studií (2014–15) na ISS FSV UK. Po jeho skončení jsou data analyzována v rámci řešení tématu Strategie AV21 Role komunikace a sociální interakce ve vývoji osobnosti. V současnosti zpracováváme digitalizaci všech dat ve spolupráci s Českým sociálněvědním datovým archívem při SOÚ AV ČR v.v.i.

Projekt výzkumu a výběrový soubor

Do panelové studie bylo zařazeno celkem 25 základních škol ze Středočeského kraje a Prahy. Ke stanovení výběrového souboru byl využit vícestupňový stratifikovaný náhodný výběr, jednotlivá strata představují odlišné residenční území, resp. typ školy – na základě analýzy vzdělanostní úrovně ORP dle SLBD 2011 byla precizována tato strata: 1. Praha – vnitřní městské čtvrti, 2. Praha – sídlištní zástavba, 3. suburbia Prahy, 3. venkovské obce a 4. města Středočeského kraje. Strata byla stanovena jako neproporcionální (vždy 5 škol). Tento počet umožňuje jednak (a) lepší segmentaci populace a (b) lepší komparaci dle škol a typu územního osídlení, jednak (c) vede k dosažení vyšší reprezentativity z hlediska vzdělanostní úrovně rodin. V rámci těchto strat bylo náhodně losováním vybráno celkem 28 ze všech 668 veřejných základních škol, přičemž podmínkou bylo min. 5 žáků v první třídě, výzkumu se odmítly zúčastnit tři pražské školy (návratnost za školy tak dosáhla 89 %). V druhém kroku jsme oslovili ty pedagogy, kteří používají při výuce počátečního čtení nejrozšířenější metodu analyticko-syntetickou⁶, kteří nám pomohli s výběrem a oslovením rodičů konkrétních dětí. Cílovou skupinu tvoří čeští žáci (194 chlapců a 245 děvčat) na počátku prvního stupně ZŠ, kteří nastoupili do 1. třídy ve školním roce 2013/2014 (bez odkladu školní docházky) a jednalo se o děti vyvíjející se v pásmu normy, bez diagnostikovaných zrakových, řečových, motorických

6 Tato tzv. slabikovácí metoda byla od školního roku 1951/52 zavedena centrálně povinně pro všechny ZŠ a jedná se i nadále o nejpoužívanější způsob výuky prvopočátečního čtení na našich školách. Teprve až od roku 2005 vstoupil v platnost Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání, který již nepředefisuje platnost žádné z konkrétních metod výuky elementárního čtení a psaní, konkrétní statistiky o používaných metodách na našich ZŠ však MŠMT nemá. Volba této metody byla ovlivněna vedle četnosti i tím, že některé námi sledované ukazatele (zejm. fonematické schopnosti a způsob a rychlost čtení) u alternativních metod čtení (genetická, globální aj.) nedosahují úrovně požadované metodickými doporučeními pro analyticko-syntetickou metodu.

či behaviorálních poruch na počátku první třídy⁷. Studie monitoruje rozvoj čtenářských a pisatelských dovedností v prvních dvou letech školní docházky perspektivou psycholingvistiky, přičemž nevyhnutelným kritériem výběru žáků a žákyň bylo také monolingvní prostředí rodiny, v němž dítě vyrůstá.

Etapy panelového výzkumu (1.–3. vlna)

Sběr dat probíhal ve třech časových úsecích v letech 2014–15 a účast celkového počtu 25 škol se podařilo udržet pro doposud provedené tři vlny šetření. Během prvního roku došlo k tzv. úmrtnosti panelu pouze o 1 %, kdy 4 děti přešly dodatečně na některou výběrovou základní školu a jedno se vrátilo zpět do preprimárního vzdělávání, v následujícím roce dalších 26 dětí námi sledované školy nenavštěvovaly, protože odešly jinam nebo se přestěhovaly. Finální vzorek tak zahrnuje za první tři vlny 409 žáků základních škol, celková úmrtnost činí cca 7 % z původního souboru.

První etapa v průběhu září a října 2013 reálně reprezentuje děti v období přechodu z mateřské školy na první stupeň ZŠ. Druhá etapa monitorovala výkon těchto žáků na konci prvního školního roku (květen–červen 2014), třetí vlna výzkumu proběhla na konci druhé třídy (květen–červen 2015), kdy měli již všichni žáci osvojeny základní pravidla gramotnosti. Sběr dat v rámci každé etapy probíhal vždy v rámci několika (3, většinou 4) opakovaných relativně krátkých (35–45 min) individuálních setkání s každým školákem, kdy výzkumný asistent s dítětem hravou formou řešil jazykové testy, kognitivní testy a testy úrovně počátečního čtení a psaní. Žáci vedle dovedností během první a třetí etapy opakovaně odpovídali na otázky v polostrukturovaném rozhovoru, jehož cílem bylo zjistit, z jakého sociokulturního prostředí do školy přicházejí. Sezení probíhala ve většině případů v dopoledních hodinách v prostorách školy.

Datový soubor a měření škál pomocí IRT

Základem datového souboru jsou testové baterie, viz tabulka č. 1. Měřili jsme několik oblastí vyvíjející se gramotnosti, resp. vedle jazykových a kognitivních prediktorů počáteční čtenářské dovednosti i ranou gramotnost (pisatelské a čtenářské testy). Využívali jsme k tomu především u nás dostupné, avšak pouze lokálně standardizované psychologické diagnostické nástroje, tzv. kvazistandardizované testy ověřované na velikostně omezeném a především nenáhodném výběru škol, které byly pouze částečně validizované. S prací je také úzce spjatý proces přípravy dat. Jedná se o standardizaci a ověření psy-

7 K diagnostice ne/standardního vývoje dítěte dochází na specializovaném pracovišti (pedagogicko-psychologických poradnách) výhradně na základě žádosti rodiče / zákonného zástupce, nicméně prvním diagnostickým vodítkem bývá zpravidla zpráva učitele. Pedagogové většinou jako první doporučují odborné vyšetření dítěte a posílají vyjádření o školním prospěchu i chování dítěte. V našem výzkumném vzorku tak postupně zjišťujeme, že některé děti byly v průběhu prvních dvou let školní docházky diagnostikovány či jsou doporučeny k vyšetření na poruchy učení, pozornosti, hyperaktivitu atd.

Tabulka č. 1: Přehled a základní charakteristiky jazykových, kognitivních a raně gramotnostních testů v panelové studii žáků v letech 2013–15.

Oblast schopností	Test	Zadání testu (stručně)	Zdroj	Etapa měření	Validní odpovědi (N)
fonologické schopnosti	izolace počáteční/ koncové hlásky	oddělení/identifikace určité hlásky v pseudoslovech (tj. slova bez významu)	Seidlová Málková, Caravolas [2013]	1, 2	427
	skládání hlásek	skládání izolovaných hlásek do slov	Seidlová Málková, Caravolas [2013]	1, 2	426
	elize hlásek	vyslovení pseudoslova s vypuštěním počáteční/ koncové hlásky	Caravolas, Volín [2005]	2, 3	408
	transpozice hlásek	záměna prvních hlásek ve dvojici pseudoslov	Caravolas, Volín [2005]	3	408
znalost písmen (české) abecedy	rozpoznávání zvuků a názvů písmen, velkých i malých	pojmenování určitého písmena abecedy (či jeho zvuku) na kartičce	*	1, 2	427
	psaní písmen abecedy	zápis písmene abecedy dle zvukové instrukce	*	1, 2	427
kognitivní schopnosti	rychlé jmenování obrázků a čísel	pojmenování („čtení“) 5 obrázků / 5 čísel na kartě vždy s 2 x 40 stimuly, měřen čas	Seidlová Málková, Caravolas [2013], Denckla, Rudel [1974]*	1, 2, 3	408
	skládání kostek – neverbální inteligence	sestavení modelu z dřevěných kostiček dle předlohy	WISC – III	1	439

Tabulka č. 1: Přehled a základní charakteristiky jazykových, kognitivních a raně gramotnostních testů v panelové studii žáků v letech 2013–15. (Část druhá)

Oblast schopností	Test	Zadání testu (stručně)	Zdroj	Etapa měření	Validní odpovědi (N)
slovní zásoba, porozumění jazyku a gramatiky	morfologické uvědomování	schopnost více či méně zvládat gramatická pravidla bez jejich teoretického osvojení	Zkouška jazykového citu [1992]	3	408
	aktivní slovní zásoba	vysvětlení významu předloženého slova	autor	3	406
	receptivní slovník (pasivní slovní zásoba)	označení obrázku odpovídajícího zadanému slovu	PPVT (předlohu sestavil F. Smolík z PsÚ AV ČR)	1, 2, 3	406
	čtení s porozuměním	doplňování slov do textu s časovým limitem 7 minut	Caravolas, Volín [2005]	3	408
	porozumění slyšenému textu	poslech (příběhu) a určení odpovídajícího obrázku	GMRT*	1, 2	427

Tabulka č. 1: Přehled a základní charakteristiky jazykových, kognitivních a raně gramotnostních testů v panelové studii žáků v letech 2013–15. (Část třetí)

Oblast schopností	Test	Zadání testu (stručně)	Zdroj	Etapa měření	Validní odpovědi (N)
čtenářské dovednosti	pravopisný test (diktovat)	psaní gramaticky různé dlouhých a složitých slov	autor, Caravolas, Volín 2005 (3. vlna)	1, 2, 3	408
	čtení slov (spojování obrázků a slov)	označení 1 ze 4 napsaných slov dle obrázku	PALPA*	1, 2	427
	čtení pseudoslov	čtení 24 několika slabičných slov bez významu	Caravolas, Volín [2005]	3	408
	čtení slov za 1 minutu	čtení nahlas izolovaných slov, seřazených od nejjednodušších po složitější	Caravolas, Volín [2005]	1, 2, 3	408
	čtení pseudoslov za 1 minutu	čtení nahlas uměle vytvořených slov, které nemají význam	*	2, 3	408

* Testové nástroje byly původně upraveny a adaptovány G. Seidlovou Málkovou a M. Caravolas pro českou sekci WP1 v projektu ELDEL (PITN-215961). Nejedná se o standardizovaný diagnostický materiál, ale screening mapující aktuální výkon dítěte.

chometrických vlastností škál nejen pomocí klasické testové teorie měření, výsledky žáků dosud většiny použitých testů musejí být vyhodnoceny především metodou teorie odpovědi (IRT) na položku [Gorčíková, Šafr 2016a].

Dalším důležitým zdrojem dat byly dva strukturované rozhovory s dítětem v první a třetí vlně provedené v rámci individuálního testování (vždy cca 30 až 45 min), které sledovaly různé oblasti (čtenářské) socializace dětí. Krátká verze dotazníku byla připravena i pro rodiče. Průběžně byla sbírána i kontextuální data za školy (zejm. údaje z výročních zpráv).

Jak patrně, jedná se o tak rozsáhlý datový materiál, že digitalizace a archivace všech nástrojů není doposud ukončena.

Závěr – dosavadní výsledky a plány do budoucna

Díličí výsledky jsou k dispozici pouze za 1. a 2. vlnu vybraných testů, data za třetí vlnu na zpracování teprve čekají. Analýzy ukázaly, že děti chodí do školy velmi různorodě připraveny, což závisí na jejich sociokulturním zázemí (11 %, co umí číst, z ZŠ/VYU rodin oproti 45 % z VŠ rodin), a zároveň se výsledky ve čtení v průběhu prvního školního roku srovnají [Gorčíková, Šafr 2016b]. Potvrdili jsme tak základní poznatky ze zahraničních longitudinálních studií, které rovněž ukazují, že počáteční raně gramotnostní rozdíly se během nástupu na ZŠ srovnají, ale poté dochází k další diferenciaci a ta je již závislá na rodinném zázemí. Na tyto otázky může odpovědět třetí vlna a především pak další etapa výzkumu (v 5. třídě), která již bude probíhat jednoduše pomocí hromadně zadaných psaných testů. Výjimečnost tohoto longitudinálního výzkumu vedle rozsahu sledovaných oblastí raně gramotnosti a kontextuálních dat (rodinné zázemí, škola) na prvním stupni školní docházky spočívá zejména v tom, že lze výsledky využít v mnoha oborech (zejm. psychologii, pedagogice a sociologii). Zároveň má takto metodicky a organizačně náročný projekt rovněž velký aplikační potenciál.

Literatura:

- Caravolas M., J. Volín 2005. *Baterie diagnostických testů gramotnostních dovedností pro žáky 2. až 5. ročníků ZŠ*. Praha: Institut pedagogicko-psychologického poradenství ČR.
- Denckla M., B., R. Rudel. 1974. „Rapid ‘automatized’ naming of pictured objects, colors, letters and numbers by normal children.“ *Cortex*, 10 (2): 186–202.
- Dunn L., M., D. M. Dunn. 2007. *PPVT-4 Manual*. Bloomington, MN: NCS Pearson, Inc. 2000.
- Gorčíková M., J. Šafr. 2016a. „Měření fonologického povědomí – test skládání hlásek na počátku školní docházky: porovnání klasického přístupu a teorie odpovědi na položku.“ Pp. 91–98 in E. Maierová, M. Viktorová, M. Dolejš (eds). Česko-slovenská psychologická konference (nejen) pro doktorandy a o doktorandech. Sborník odborných příspěvků. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

- Gorčíková M., J. Šafr. 2016b. „Interakce dětí s rodiči a vývoj rané čtenářské gramotnosti na počátku školní docházky.“ *Československá psychologie*, vol. LX (Supplement 1): 86–95.
- Kay J., R. Lesser, M. Coltheart. 1992. *PALPA: psycholinguistic assessments of language processing in aphasia*. Hove, England: Lawrence Erlbaum Associates.
- Macginitie R., K., K. Maria, L., G. Dreyer. 2000. *Gates-MacGinitie reading tests: (GMRT)*. Itasca: Riverside Publishing Co.
- Seidlová Málková G., M. Caravolas. 2013. *BTFS – Baterie testů fonologických schopností*. Praha: Národní ústav pro vzdělávání, školské poradenské zařízení a zařízení pro další vzdělávání pedagogických pracovníků (NÚV).
- Wechsler D. 2002. *WISC-III – Wechslerova inteligenční škála pro děti: Česká verze*. Praha: Testcentrum – Hogrefe.
- Žlab Z. 1992. *Zkouška jazykového citu*. Ostrava, Microdata.
-

REPLIKAČNÍ KRIZE V SOCIÁLNÍCH VĚDÁCH A MOŽNÝ PŘÍSPĚVEK DATOVÝCH ARCHIVŮ K JEJÍMU ŘEŠENÍ¹

Martin Vávra (SOU AV ČR)

V roce 2010 američtí ekonomové Carmen Reinhart and Kenneth Rogoff publikovali vlivný text o vztahu státního dluhu a ekonomického růstu. V roce 2013 se ale ukázalo, že při analýzách udělali závažnou chybu a že data ve skutečnosti v článku prezentované závěry nepodporují [Herndon, Ash, Pollin 2014]. V roce 2011 bylo odhaleno, že významný nizozemský sociální psycholog Diederik Stapel pro účely publikace (a to i v nejvýznamnějších vědeckých žurnálech jako je *Science*) pozměnil nebo zcela fabrikoval svá data [Achenbach 2011].

Co mají tyto dvě kauzy společného? Zaprvé to, že jsou (extrémními) případy jevu, který se nazývá krize replikace (replication crisis), intenzivně debatovaného v posledních letech zejména v biomedicínských oborech, ale také například v psychologii. Druhým společným momentem, zásadním z hlediska role datových archivů, je ale to, že jim šlo zabránit (nebo přinejmenším pomoci jejich mnohem rychlejšímu odhalení), pokud by data, na kterých se zmíněné články zakládají, byla co nejdříve (nejpozději od publikace) k dispozici dalším výzkumníkům k nezávislé kontrole.

Krize replikace je širší problém a případy uvedené výše jsou jen (mediálně atraktivní) špičkou ledovce². Jde o to, že při ověřovacích projektech, které proběhly a probíhají zejména právě v biomedicínském výzkumu a psychologii,

1 Text byl napsán v rámci grantu LM2015060, jehož poskytovatelem je Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy.

2 V češtině se lze na popularizační (ale kvalifikované) úrovni seznámit s tématem krize replikace v článku [Cvek 2014].

se ukázalo, že velkou část výsledků analýz publikovaných v oborových časopisech nelze zopakovat, ať už v tom smyslu, že efekty v replikačních studiích jsou podstatně slabší³, nebo dokonce žádné významné vztahy, na které ukazovaly původní studie, neexistují. Příčiny jsou různorodé a pravděpodobně jen menšina problémů s replikací původních výsledků je důsledkem úmyslného podvádění původních výzkumníků (autorů replikovaných textů), jako tomu bylo ve Stapelově případě. Častějšími příčinami budou zřejmě tzv. publikační vychýlení (kdy jsou publikovány pouze významné vztahy, zatímco nulové korelace zůstanou nepublikovány) i „obyčejné“ chyby v provádění analýz, jako tomu bylo v případě Reinhartové a Rogoffa.

Pokud budeme nahlížet na replikační krizi nikoli jako na vlnu přehnané kritiky, která časem opadne, ale na závažný problém, který ale zároveň představuje příležitost ke zlepšení stávající praxe, pak se musíme utkat s problémem, jakým způsobem je možné se z krize dostat.

Od deklarace krize k řešení

Přestože sociologie, na rozdíl od psychologie⁴, se neocitla v jádru debat o replikaci, příspěvky v prestižních časopisech ukazují, že ani tato disciplína nemůže nechat současně dění bez povšimnutí.

V sociologii je jen málo explicitních replikací (tj. takových, které by byly jako replikace zarámovány), což je pravděpodobně dáno tím, že v sociologii téměř nejsou prováděny experimenty. Právě ty, pokud jsou dobře připraveny a jejich průběh je správně popsán, umožňují provedení nové replikační studie za stejných podmínek⁵. Sociologie, která pracuje především s dotazovacími technikami, kdy nelze příliš kontrolovat vnější podmínky, pak přímé replikace, v striktním slova smyslu provedení nové srovnatelné studie, neumožňuje. Je ale možné replikovat analýzy na stejných datech (a tak kontrolovat publikované/recenzované analýzy) anebo provádět „quasi-replikaci“ v tom smyslu, že se ověřuje stejný teoretický koncept (se stejnými či odlišnými daty ve srovnání s původní studií).

Aby takové replikace mohly být prováděny, je potřeba splnit dvě základní podmínky. Studie, které jsou publikovány, musejí být vybaveny dostatečně komplexním a přesným metodologickým popisem, aby bylo zřejmé, jak po-

3 Replikací, kde by se ukázaly silnější efekty než v původní studii, je skutečně velmi málo.

4 Psychologie (i ta česká – viz činnost Prague Laboratory for Experimental Social Sciences (PLESS) při katedře psychologie FF UK v rámci mezinárodního replikačního Many Labs projektu) je díky tomu v debatách o replikační krizi dál.

5 V praxi se samozřejmě často ukazuje, že s těmi „přesně stejnými podmínkami“ je problém. Jejich dosažení je limitováno nedostatečným popisem metodologie v původní studii a/nebo neochotou původních výzkumníků na replikaci spolupracovat (právě potvrzení původních výzkumníků, že podmínky v replikační studii jsou nastaveny stejně jako v té původní, je důležitou součástí řady replikačních studií).

stupovat při replikaci. Autoři replikovaných studií také musejí poskytnout původní data. V případě, že jde o replikaci analýz na původních datech, pak je to podmínka pochopitelně zcela nutná, ale i pokud jde o replikaci celých studií spojených s novým sběrem dat, je vhodné mít k dispozici nejen publikované texty s výsledky původní studie, ale také samotná originální data.

Doplňující třetí podmínka se váže ke dvěma předchozím. Je potřeba, aby odborné společnosti a časopisy (pokud možno odborné společnosti ve spolupráci s časopisy) nastavily pravidla tak, aby se (možnost provádět a publikovat) replikace staly něčím standardním. V současné době časopisy preferují nové (pokud možno statisticky významné) závěry před metodologickou rigorózností a snahou budovat sumu co nejvíce spolehlivého poznání [Oliver 2016]. Žurnály v rámci recenzních řízení vítají především texty, které rozvíjejí teorie či nacházejí alespoň něco nového. Texty obsahující „pouze“ opakování nějaké předchozí analýzy jsou z tohoto hlediska „nudné“, protože mohou tuto analýzu pouze podpořit, či ji naopak uvést v pochybnost, pokud se závěry nepotvrdí. Jak uvádí Park [2004] s odkazem na studie dalších autorů, pokud replikační studie potvrdí studii původní, pak je nahlížena jako zbytečná (jen jsme si potvrdili, co už jsme věděli), pokud naopak k potvrzení vztahů nalezených v původní studii nedojde, problémy s publikací vyplývají právě z toho, že replikační studie neobsahuje významné vztahy. Zároveň ještě zdaleka není pravidlem, že by žurnály vyžadovaly, aby byla data, na která odkazují texty nabídnuté k publikaci, stejně jako další materiály nezbytné pro srozumitelnost dat (metadata, syntaxe úprav dat a analýz), dostupná pro recenzní řízení a také, pokud možno, dostupná i čtenářům textů po jejich uveřejnění.

Role datových archivů

Jaká je možná role archivů v tomto rámci? Jednou z věcí, která od replikací odrazuje, je nízká míra sdílení dat, respektive obtížná cesta k datům, pokud tato nejsou uložena v archivu. Archivy tedy pomáhají tím, že vykonávají svou běžnou činnost a zpřístupňují data. Nejde ale jen o sdílení co největšího množství výzkumných dat. Důležitá je i spolupráce datových archivů s časopisy, které by měly vyžadovat uložení a zpřístupnění dat a metadat v podobě, na které se analýzy v článcích zakládají – pro účely recenzního řízení, ale také pro pozdější reanalýzy. Možným řešením by samozřejmě bylo i to, kdyby si každý časopis vytvořil vlastní datovou infrastrukturu. To by ovšem vyžadovalo velké množství kapitálu ekonomického i lidského, zatímco datové archivy už představují v řadě zemí fungující instituci.

Co se týče masového rozšíření, jde o hudbu budoucnosti, ale už dnes existují první pokusy o vytvoření institucionálního prostředí, které by replikace usnadnilo. Zmíním se zde podrobněji o „Replikačním serveru“⁶, což je iniciativa dvou předních německých sociologických časopisů („Zeitschrift für Soziologie“ a „Soziale Welt“) a institutu pro sociální vědy GESIS. V rámci tohoto projektu

6 <http://www.replikationsserver.de/replikationsserver/home/>.

byly ve spolupráci zmíněných časopisů a GESIS vypracovány příslušné datové politiky. Od prosince 2015 musejí autoři, kteří předloží k recenzování své články založené na výzkumných datech, souhlasit, aby tato data spolu s příslušnou dokumentací a také skripty, na základě kterých byly prováděny analýzy i příprava dat pro analýzu, byly k dispozici výzkumné komunitě v případě, že je článek publikován. Data jsou popisována standardizovaným způsobem (DDI), celému balíčku dat, metadat a skriptů je přiřazen DOI, který jej jednoznačně identifikuje – pro čtenáře příslušné studie v časopise je pak snadné dostat se k příslušným datům.

Postup je takový, že současně se zprávou o přijetí článku do recenzního řízení je autor vyzván, aby prostřednictvím replikačního serveru nahrál svá data, skripty a relevantní metadata. Vše je kontrolováno pracovníkem GESIS. Pokud ten například zjistí, že data nejsou anonymní a nemohla by být zveřejněna, informuje o tom autora i časopis. Časopis pak článek stáhne z recenzního řízení a vyzve autora k nápravě, aby data mohla být zveřejněna. Teprve pokud data přijme GESIS a pracovníci časopisu ověří, že uložená data korespondují s příslušným článkem, článek může být zveřejněn.

Replikační server je vlastně odnoží již delší dobu fungujícího systému Datorium⁷, což je uživatelsky přívětivý nástroj pro dokumentaci, nahrávání a zveřejňování údajů ze sociálněvědních výzkumů. Výzkumníci zde mohou (po kontrole ze strany pracovníků GESIS) zveřejnit svá data spolu s relevantní dokumentací, což znovu rozšiřuje pole pro reanalýzy.

Závěr

Krise replikace je komplexním fenomén, který představuje výzvu i z hlediska filozofie a metodologie vědy. V tomto krátkém textu jsem se ovšem soustředil spíše na úroveň vědecké praxe, kdy se jednou z významných částí posunu směrem k řešení stává zpřístupňování dat a metadat spojených s publikacemi provedených vědeckých studií. Díky zpřístupnění mohou další výzkumníci provádět replikace publikovaných analýz a tímto způsobem je ověřovat a prohlubovat.

K provádění replikací mohou v sociologii přispět datové archivy, a to jak svou „běžnou“ činností, tak také spoluprací s časopisy, které využijí služby archivů jako přístupových bodů k datům, která jsou využita v (recenzovaném či publikovaném) textu.

Literatura:

Achenbach, J. 2011. „Diederik Stapel: The Lying Dutchman.“ *Washington Post*. Dostupné na https://www.washingtonpost.com/blogs/achenblog/post/diederik-stapel-the-lying-dutchman/2011/11/01/gIQA86XOdM_blog.html (navštíveno 14. 7. 2016).

7 <https://datorium.gesis.org/xmlui/>.

- Clemens, M. A. 2015. The Meaning of Failed Replications: A Review and Proposal. Working Paper 399. Center for Global Development: Washington.
- Cvek, B. 2014. „Kostlivec nezopakovatelnosti ve skříní vědeckého publikování.“ Web časopisu *Vesmír*. Dostupné na <http://vesmir.cz/2014/06/04/kostlivec-nezopakovatelnosti-ve-skrini-vedeckeheho-publikovani/> (navštíveno 14. 7. 2016).
- Herndon, T., M. Ash, R. Pollin. 2014. „Does High Public Debt Consistently Stifle Economic Growth? A Critique of Reinhart and Rogoff.“ *Cambridge Journal of Economics* 38 (2): 257–279. DOI:10.1093/cje/beto75.
- Oliver, P. 2016. „The Revolt of the Reviewers: Towards Fixing a Broken Publishing Process.“ *The American Sociologist* 47 (2): 344–355. DOI: 10.1007/s12108-016-9319-8.
- Park, C. 2004. „What is the value of replicating other studies?“ *Research Evaluation* 13 (3): 189–195. DOI:10.3152/147154404781776400.
- Reinhart, C., K. Rogoff. 2010. „Growth in a Time of Debt.“ *American Economic Review* 100 (2): 573–578. DOI: 10.1257/aer.100.2.573.
-

ESeG – SOCIOEKONOMICKÁ KLASIFIKACE EUROPEAN SOCIO-ECONOMIC GROUPS

Jiří Šafr (SOU AV ČR)

V roce 2015 Evropská komise odsouhlasila novou socioekonomickou klasifikaci ESeG – European Socio-economic Groups, která má sloužit jako nástroj harmonizace dat v oblasti sociálních statistik z produkce Eurostatu. Současně se předpokládá, že nalezne uplatnění také v akademickém sociálněvědním výzkumu a usnadní tak vzájemnou komunikaci výsledků mezi těmito sférami. Na vývoji třídního schématu ESeG se v letech 2011–2014 v rámci projektu ESSnet podílely čtyři národní statistické úřady (Francie, Itálie, Maďarsko, ČR), a to ve spolupráci s mnoha akademickými institucemi z různých zemí. Koordinační roli měl na starosti francouzský tým INSEE pod vedením M. Meron a M. Amara.

Vývoj socioekonomické klasifikace ESeG si vyžádal přechod na nově zavedenou klasifikaci povolání ISCO-08 (v ČR podrobněji rozpracované do CZ-ISCO). V posledních letech tak nastal problém, jak v datech nejen ze sociologických výzkumů konstruovat indikátor sociální třídy. Operacionalizace v akademickém výzkumu dosud hojně používaného Goldthorpeho třídního schématu EGP i jeho inovované verze ESeC (European Socio-economic Classification) jsou totiž zatím k dispozici pouze pro předchozí verzi klasifikace zaměstnání ISCO-88 (u nás KZAM).¹

1 Dodejme, že v případě konstrukce socioekonomického statusu ISEI a škály prestiže SIPS je převod z nové klasifikace ISCO-08 vypracovaný H. Ganzeboomem k dispozici (převodníky jsou k dispozici na <http://www.harryganzeboom.nl/ISCO08/index.htm>, podrobnější informace viz [Šafr, Holý 2012]).

Cílem této krátké informace není diskutovat teoretické koncepty sociálních tříd, zmíňme nicméně alespoň základní parametry ESeG (podrobněji pro výše uvedená třídní schémata viz [Šafr, Holý 2012]). Vychází z weberiánského pojetí třídy odvozeného z podmínek práce, definuje tak sociální třídy na základě podobnosti zaměstnání / pracovních pozic z hlediska jejich postavení na trhu práce. Jeho předobrazem bylo Goldthorpeho třídní schéma EGP vytvořené na přelomu 70. a 80. let minulého století a zejména pak nové třídní schéma ESeC (European Socio-economic Classification), vyvinuté ovšem ještě pro předchozí klasifikaci povolání ISCO-88. ESeG má s ESeC mnoho společného, koneckonců původně mělo jít pouze o adaptaci ESeC na nové ISCO-08, přesto se však nakonec nejedná o shodné klasifikace. Již počet hlavních tříd je odlišný, ESeG jich obsahuje devět, z toho sedm hlavních tříd pro ekonomicky aktivní (případně v detailním třídění celkem 42 podskupin), ESeC má tříd deset a ve sloučených verzích variantně 6, 5 a 3, z nichž jedna je vždy rezervována pro lidi dlouhodobě bez práce. Hlavním rozdílem je, že ESeG vyčleňuje do samostatné třídy zaměstnavatele a manažery (třída 1) a také složení tříd 5 a 7 je poněkud odlišné než v šestitřídní variantě ESeC u IV. nižších nemanuálních profesí a VI. nekvalifikovaných dělníků. Dodejme, že zjednodušená verze ESeC byla i jedním ze tří testovaných prototypů ESeG, který nakonec ale nebyl vybrán.

Konstrukce tříd ESeG

K vytvoření ESeG je třeba mít v datech tři proměnné: *zmístné kódování profesí ISCO-08*, resp. u nás CZ-ISCO, *ekonomickou aktivitu* (s rozlišením na ekonomicky aktivní, důchodce a ostatní ekonomicky neaktivní) a *zaměstnanecský status* (zaměstnanci, podnikatelé/OSVČ). Také se předpokládá, že máme k dispozici informaci o věku (prakticky stačí pouze indikátor věku nad 65 let), studiu a dlouhodobé invaliditě (tzv. pracovní status).

Klasifikace socioekonomických skupin ESeG je na rozdíl od předchozích třídních schémat EGP a ESeC konstrukčně relativně jednodušší. Je to způsobeno především skutečností, že standard záznamu ISCO v datech Eurostatu je pouze dvojčíselný (celkově tak ISCO-08 obsahuje jen 43 profesních skupin), a tudíž uvnitř deseti hierarchicky uspořádaných hlavních tříd (první číslice kódu ISCO) z hlediska požadované kvalifikace, znalostí a dovedností odráží hlavně odvětvovou strukturu.² Dalším omezením při vývoji ESeG byla podmínka, že konstrukce musí využívat pouze závazně kladené otázky ve výzkumech koordinovaných Eurostatem (tzv. core variables). Mezi ně bohužel nepatří velikost podniku ani postavení v řízení, což by umožnilo řešit některé zjevné diskrepance uvnitř dvoumístného rozřazení profesí v ISCO, které zohledňuje především strukturu odvětvovou, méně však nižší manažerskou a kvalifikační. Chybí tak kupříkladu možnost vyčlenit nižší vedoucí pozice či mistry.

² Například tak nemáme k dispozici informaci o postavení v řízení, která je částečně obsažena v jemnějším třídění. Připomeňme, že úplná verze ISCO-08 je čtyřmístná, česká národní verze CZ-ISCO dokonce pětímístná.

Základní princip konstrukce ESeG je zobrazen tabulce 1, kde je uvedena pozice jednotlivých kategorií profesí ISCO-o8/CZ-ICSO v kombinaci se zaměstnaneckým statutem, a to pouze pro prvních sedm hlavních tříd ESeG určených pro ty, kdo mají pozici na trhu práce, včetně těch, kdo jsou v současnosti nezaměstnaní a v minulosti pracovní pozici měli (netýká se nepracujících důchodců, viz dále). Jednotlivé třídy jsou uspořádány hierarchicky, z větší části tak kopírují nároky na odbornost obsaženou v uspořádání hlavních tříd ISCO a pozici v řízení (manažeři). Výjimku tvoří třída IV. malých podnikatelů – živnostníků, jejímž definičním znakem je primárně podnikatelský status (zaměstnavatelé, osoby samostatně výdělečně činné a pomáhající rodinní příslušníci). Ta tak kromě nejvyšších tříd 1 a 2 prochází napříč hlavními třídami ISCO.

Zbylé dvě kategorie jsou určeny ke klasifikaci osob mimo pracovní trh. Třída 8 zahrnuje ekonomicky neaktivní důchodce (včetně všech nepracujících starších 65 let). Ty je možno v detailnějším třídění rozřadit do odpovídajících sedmi tříd na základě poslední vykonávané profese, pokud tuto informaci máme k dispozici. Konstituce hlavní třídy 8 je tak sociálně velmi heterogenní (jak překonat tento problém, ukážeme dále). Třída 9 obsahuje ostatní nepracující osoby ve věku do 65 let, kam patří například studenti, osoby trvale v domácnosti, osoby v dlouhodobé pracovní neschopnosti³ nebo ti, kdo nikdy dlouhodobě nepracovali.

Finální zpráva [Meron, Amar a kol. 2014] také zmiňuje možnost sloučit sedm hlavních tříd pro ekonomicky aktivní populaci do třítřídního schématu: vyšší třída (1 + 2), střední třída (3 + 4) a třída pracujících / dělnická třída (5 + 6 + 7). Nicméně vymezení střední třídy v našich podmínkách lze označit za diskutabilní, celkově by tak u nás zahrnovala jen přibližně dvě pětiny ekonomicky aktivních, zatímco ve vyšší třídě by jich byla téměř čtvrtina. ESeG lze použít také pro klasifikaci třídní pozice domácností, a to na základě postavení hlavní domácnosti.

3 Pokud studenti nebo invalidní osoby pracují, pak jsou řazeni podle profese do tříd 1–7. Poněkud nedořešené zůstává ale zařazení matek a otců na rodičovské dovolené. Finální zpráva [Meron, Amar a kol. 2014] ani doprovodné dokumenty a přílohy jejich pozici explicitně nevymezují, uvádí pouze, že „ženy pečující o děti“ patří do třídy 9 (podrobněji do kategorie 9.4 „ostatní ekonomicky neaktivní mladší 65 let“). Lze také uvažovat o vytvoření specifické kategorie pro tuto skupinu, např. 9.5 (v případě mateřské dovolené, tj. relativně kratší době mimo pracovní trh, lze dle našeho názoru uvažovat zařazení podle poslední profese).

Tabulka 1. Princip konstrukce ESeG dle ISCO-o8 a zaměstnaneckého statusu (pouze třídy 1–7 pro ekonomicky aktivní) – první část

ISCO-o8 (CZ-ISCO)	Zaměstnanecký status		
	podnikatelé*	zaměstnanci	
Generálové a důstojníci v ozbrojených silách	01	I. Zaměstnavatelé a manažeři	
Poddůstojníci v ozbrojených silách	02	III. Techničtí a odborní zaměstnanci	
Zaměstnanci v ozbrojených silách (kromě generálů, důstojníků a poddůstojníků)	03	V. Úředníci a zaměstnanci ve službách	
Zákonodárci, nejvyšší státní úředníci a nejvyšší představitelé společnosti	11	I. Zaměstnavatelé a manažeři	
Řídící pracovníci v oblasti správy podniku, obchodních, administrativních a podpůrných činností	12		
Řídící pracovníci v oblasti výroby, IT, vzdělávání a příb. obor.	13		
Řídící pracovníci v oblasti ubytovacích a stravovacích služeb, obchodu a ostatní řídicí pracovníci	14		
Specialisté v oblasti vědy a techniky	21	II. Specialisté	
Specialisté v oblasti zdravotnictví	22		
Specialisté v oblasti výchovy a vzdělávání	23		
Specialisté v obchodní sféře a veřejné správě	24		
Specialisté v oblasti ICT	25		
Specialisté v oblasti právní, sociální, kulturní a v příb. obl.	26		
Techničtí a odborní pracovníci v oblasti vědy a techniky	31	IV. Živnostníci	III. Techničtí a odborní zaměstnanci
Odborní pracovníci v oblasti zdravotnictví	32		
Odborní pracovníci v obchodní sféře a veřejné správě	33		
Odborní pracovníci v oblasti práva, kultury, sportu a příb. ob.	34		
Technici v oblasti ICT	35		

Tabulka 1. Princip konstrukce ESeG dle ISCO-o8 a zaměstnaneckého statusu (pouze třídy 1–7 pro ekonomicky aktivní) – druhá část

ISCO-o8 (CZ-ISCO)		Zaměstnanecký status	
		podnikatelé*	zaměstnanci
Všeobecní administrativní pracovníci, sekretáři a pracovníci pro zadávání dat a zpracování textů	41	IV. Živnostníci	V. Úředníci a zaměstnanci ve službách
Pracovníci IT, na přepážkách a v příbuzných oborech	42		
Úředníci pro zpracování číselných údajů v logistice	43		
Ostatní úředníci	44		
Pracovníci v oblasti osobních služeb	51		VII. Rutinní zaměstnanci ve službách, průmyslu a zemědělství a polokvalifikovaní dělníci
Pracovníci v oblasti prodeje	52		
Pracovníci v oblasti vzdělávání, zdravotnictví a příb. obor.	53		V. Úředníci a zaměstnanci ve službách
Pracovníci v oblasti ochrany a ostražky	54		
Kvalifikovaní pracovníci v zemědělství	61		VII. Rutinní zaměstnanci ve službách, průmyslu a zemědělství a polokvalifikovaní dělníci
Kvalifikovaní pracovníci v lesnictví, rybářství a myslivosti	62		
Farmáři, rybáři, lovci a sběrači samozásobitelé	63		
Řemeslníci a kvalifikovaní pracovníci na stavbách	71		VI. Kvalifikovaní zaměstnanci dělníci
Kovodělníci, strojírenští dělníci a pracovníci v příbuz. oborech	72		
Pracovníci v oblasti uměleckých a tradičních řemesel a polygrafie	73		
Pracovníci v oboru elektroniky a elektrotechniky	74		
Zpracovatelé potravin, dřeva, textilu a pracovníci v příb. obor.	75		
Obsluha stacionárních strojů a zařízení	81		
Montážní dělníci výrobků a zařízení	82		
Řidiči a obsluha pojízdných zařízení	83		

Tabulka 1. Princip konstrukce ESeG dle ISCO-o8 a zaměstnaneckého statusu (pouze třídy 1–7 pro ekonomicky aktivní) – dokončení

ISCO-o8 (CZ-ISCO)		Zaměstnanecký status	
		podnikatelé*	zaměstnanci
Uklízeči a pomocníci	91	IV. Živnostníci	VII. Rutinní zaměstnanci ve službách, průmyslu a zemědělství a polokvalifikovaní dělníci
Pomocní pracovníci v zemědělství, lesnictví a rybářství	92		
Pomocní pracovníci v oblasti těžby, stavebnictví, výroby, dopravy a příbuzných oborech	93		
Pomocní pracovníci při přípravě jídla	94		
Pracovníci pouličního prodeje a poskytování služeb	95		
Pracovníci s odpady a ostatní pomocní pracovníci	96		

Zdroj: podle [Meron, Amar a kol. 2014]

Poznámky: *Zaměstnavatelé, osoby samostatně výdělečně činné a pomáhající rodinní příslušníci.

Jedná se o zjednodušené schéma, které nezohledňuje věk, ekonomickou aktivitu ani pracovní status.

Detailní podskupiny (úroveň 2) – 30 podtříd pro ekonomicky aktivní

Kromě základního schématu hlavních tříd nabízí ESeG v dalším členění také detailnější podskupiny povolání, k jejichž konstrukci se využívá podrobnější odvětvové členění ve dvojmístném kódu ISCO. Hovořit bychom o nich proto mohli spíše jako o statusových, resp. situsových skupinách, neboť odrážejí jak vertikální, tak horizontální postavení. Vymezeny byly na základě analýzy podobnosti jejich situace na trhu práce, resp. životních šancí a podmínek. Schéma obsahuje 30 podskupin pro ekonomicky aktivní, celkově spolu s dalšími kategoriemi pro ekonomicky neaktivní jde o 42 podskupin. Pro nepracující důchodce je zde k dispozici pouze sedm hlavních tříd (viz kategorie 8.1–8.8 v ESeG16 v tabulce 2).⁴

Otázkou je ovšem praktická využitelnost těchto podskupin, v žádném případě se nejedná o nějaké detailní třídní schéma, navíc jde o čistě nominální znak. Jeho potenciál lze však spatřovat ve dvou momentech: zaprvé umožňuje

⁴ Ostatní ekonomicky neaktivní (9.1–9.4) jsou zde podrobněji rozčleněni na studenty, osoby v dlouhodobé pracovní neschopnosti, nezaměstnané jinde neklasifikované a ostatní nepracující mladší 65 let.

ověřovat vnitřní homogenitu té které třídy a v případě výraznější odchylky určitého seskupení profesí v rámci hlavní třídy identifikovat lišící se subkategorie, zadruhé formální existence detailních podskupin pak umožňuje výzkumníkům tyto nehomogenní skupiny vyčlenit a zohlednit tak ve svých analýzách eventuelní národní specifika.

V našich podmínkách se kupříkladu ukazuje v rámci hlavní třídy 7 poněkud specifická pozice podskupiny zaměstnanců prodeje a osobních služeb (7.1), mezi něž patří například prodavači/ky, číšníci, servírky, kadeřníci, ale také vedoucí pracovních týmů v prodejnách, letušky či průvodci a delegáti v cestovním ruchu (zaměstnanci v ISCO 51, 52), neboť je pro ni charakteristický větší podíl osob se středoškolským vzděláním, vyšší subjektivní status a kulturní kapitál, než mají ostatní podskupiny v nejnižší 7. třídě, kde například podskupina 7.2 zahrnuje pomocné pracovníky v zemědělství, lesnictví a rybářství, těžbě surovin, stavebnictví, výrobě, dopravě, při přípravě jídla a nakládání s odpady (ISCO 92, 93, 94, 96).

Problém klasifikace: zařazení ekonomicky neaktivních důchodců

Konstrukce ESeG v sobě bohužel nese určité omezení při použití v sociologických výzkumech, protože schéma hlavních tříd validně určuje třídní pozici pouze u ekonomicky aktivních. Pro nepracující důchodce je zde totiž vyčleněna pouze jedna globální kategorie 8 „nepracující v důchodu (a 65+ let)“, přičemž jiná skupina v současné době ekonomicky neaktivních – nezaměstnaní – jsou řazeni do tříd 1–7, a to na základě své předchozí/poslední profese. Takto konstruované třídní schéma prakticky eliminuje adekvátní zařazení penzistů, představujících ovšem zhruba čtvrtinu populace dospělých. V sociologii je přitom běžnou praxí odvozovat postavení nepracujících důchodců taktéž z jejich posledního zaměstnání. To ESeG sice nabízí, ale pouze v detailní verzi obsahující 42 podskupin, kde vyčleňuje v rámci hlavní třídy 8 odpovídající podtřídy 8.1–8.7. V této verzi se již ale nejedná o koherentní třídní schéma. Navíc jde o značně nepraktické uspořádání (velké množství kategorií, nominální znak), efektivnější je mít pro všechny osoby v jedné proměnné co nejmenší počet třídních pozic (které jsou pak alespoň částečně hierarchicky uspořádatelné) a v jiném znaku indikátor o ekonomické aktivitě. Jako praktickou pomůcku proto navrhuje dvě možná řešení:

1. využít kombinaci hlavních tříd doplněných (pouze) ve skupině 8 o detailní podskupiny, tj. odpovídající členění tříd pro nepracující důchodce. Dostaneme tak ale, popravdě poněkud zbytečně, 16 skupin, které se obsahově překrývají, navíc tak máme k dispozici striktně nominální proměnnou, což může komplikovat jak analýzy, tak interpretace výsledků (viz ESeG16 v tabulce 2).

2. přiřazovat nepracující důchodce do základních sedmi tříd na základě poslední vykonávané profese (jako tomu je např. v EGP i ESeC) spolu se samostatnou proměnnou indikující ekonomickou aktivitu (pracující, důchodce, ostatní ekonomicky neaktivní). Toto řešení je z praktického hlediska nejpouží-

Tabulka 2. Varianty socioekonomické klasifikace ESeG: , ESeG – 9 základních tříd, ESeG16 – rozšíření o kategorie pro nepracující důchodce*, ESeG7d – 7 hlavních tříd, včetně nepracujících důchodců*, ČR 2012, procenta

	ESeG	ESeG16	ESeG7d
1 Zaměstnavatelé a manažeři	5	5	8
2 Specialisté	11	11	15
3 Techničtí a odborní zaměstnanci	8	8	11
4 Živnostníci	6	6	7
5 Úředníci a zaměstnanci ve službách	10	10	13
6 Kvalifikovaní zaměstnanci – dělníci	16	16	27
7 Rutinní zaměstn. ve službách, průmyslu a zemědělství a polokvalifik. dělníci	11	11	21
8 Nepracující v důchodu (a > 65 let)	28		
8.1 Zaměstnavatelé a manažeři v důchodu		2	
8.2 Specialisté v důchodu		3	
8.3 Techničtí a odborní zaměstnanci v důchodu		2	
8.4 Živnostníci v důchodu		1	
8.5 Úředníci a zaměstnanci ve službách v důchodu		2	
8.6 Kvalifikovaní zaměstnanci – dělníci v důchodu		9	
8.7 RTN zaměst. ve služ./průmys./zeměd. a polokvalifik. dělníci v důchodu		9	
8.8 Ostatní nepracující osoby >65 let		1	
9 Ostatní nepracující osoby, <65 let	7	7	
Celkem	100	100	100

Zdroj: ISSP 2012, ČR (N valid. 1563 pro ESeG7d, pro ESeG9a a ESeG16 1690)

Poznámka: *Dle poslední vykonávané profese. V třídě 8, resp. 8.1–8.7, zahrnutí pouze ti důchodci, kteří měli v datech uveden jak zaměstnanecký status, tak ISCO.

telnější, nicméně zdůrazněme, že se na rozdíl od první možnosti jedná o řešení nestandardní a prezentace výsledků takto konstruované třídní struktury nutně vyžaduje informaci o tom, že jde o modifikovanou konstrukci ESeG zahrnující v třídách 1–7 nepracující důchodce (viz ESeG7d v tabulce 2).

Navržená řešení ukazuje tabulka, kde byly zkonstruovány odlišné verze ESeG: základní s devíti hlavními kategoriemi (7 tříd + 2 skupiny pro ekonomicky neaktivní), s dalším podrobným členěním pro nepracující důchodce

a ve verzi klasifikující nepracující důchodce do hlavních tříd. Využita jsou data z české verze výzkumu ISSP 2012 Rodina a zdraví.

Algoritmus pro vytvoření ESeG pro výše vedené varianty (zatím pro program SPSS) je dostupný na internetových stránkách ČSDA na adrese <<http://dav.soc.cas.cz/issue/23-data-a-vyzkum-2-2015/138>>.

Závěrem

Klasifikace sociálních tříd ESeG se snaží reagovat na proměnu způsobu výroby a povahy práce v pozdně moderní společnosti, kdy k hlavním trendům patří klesající význam primárního sektoru, růst sektoru služeb a rozšiřování ICT. Schéma bylo zkonstruováno na pozadí aktuální situace pracovních trhů všech 28 zemí EU, nabízí se proto jako nástroj vhodný ke komparaci třídních struktur jednotlivých zemí. Pochopitelně jde o jakýsi průnik – ostatně finální zpráva proces vytvoření ESeG trefně pojmenovává jako „těžké rozhodování, ale s dobrým kompromisem“ –, neboť v Evropě existují i významné strukturální rozdíly, například pokud jde o sektor zemědělství, a to nejen z hlediska početního zastoupení, ale také v odlišných životních šancích.

Výše naznačené problémy (nejen) v českém prostředí – heterogenita nejnížší třídy a problém třídní pozice pracujících důchodců – ukazují, že je třeba nové schéma empiricky testovat. Výzvou je detailní ověření validity ESeG v jednotlivých zemích v rámci různých oblastí trhu práce i životních šancí a třídních výsledků. Během vývoje ESeG bylo provedeno mnoho analýz sledujících schopnost různých prototypů třídních schémat diferencovat v různorodých sférách života, ať už jde o příjmy, pracovní podmínky, životní úroveň či manželskou homogamii a mnohé další. Dodejme, že v českých podmínkách klasifikace ESeG odráží rozdíly na trhu práce (riziko nezaměstnanosti, práce přesčas / v noci / o víkendech, výše příjmů; viz [Holý, Strašilová 2015]) a diferencuje také podle kulturního kapitálu (znalost cizího jazyka, kulturní participace, sportovní zájmy; viz [Holý, Šafr 2014]).

ESeG je primárně určen pro účely sociálních statistik zejména ve výzkumech koordinovaných Eurostatem, například LFS či EU-SILC. Pokud dojde k jeho rozšíření také v sociálních vědách, přinese to mj. výhodou v tom, že výsledky z monitorujících zpráv statistických úřadů budou přímo propojitelné s výsledky z výzkumů například sociologických, což dosavadní koncepce sociálních tříd i statusu neumožňovaly. ESeG se stal novou standardní klasifikací Eurostatu, budeme se s ním tak setkávat v oficiálních statistikách zejména v oblasti trhu práce. Otázkou je, jakou cestou se bude vyvíjet praxe v sociologickém výzkumu, zda si sociologové nové třídní schéma osvojí a budou ho využívat nejen v nových výzkumech, ale také v analýzách existujících dat. ESeG by ve společenských podmínkách na počátku 21. století mohl nejen nalézt uplatnění ve sféře srovnávacího výzkumu třídní struktury a mobility, ale stát se i efektivním nástrojem odhalujícím nerovnosti v široké paletě oblastí, jako je zdraví, kultura, spotřeba či vzdělávání.

Literatura

- Holý, D., G. Stražilová. 2015. „Risk of Unemployment and Earnings Levels by Socio-Economic Group – Introduction of ESeG Classification.“ *Statistika* 95 (2): 33–43.
- Meron, M., M. Amar a kol. 2014. *ESSnet ESeG Final Report. Final Report of the ESSnet on the harmonisation and implementation of a European socio-economic classification: European Socio-economic Groups (ESeG)*. [online]. Dostupné na <http://ec.europa.eu/eurostat/cros/sites/crosportal/files/ESEG_finalReport_V10juillet2014_0.pdf> Paris: INSEE.
- Holý, D., J. Šafr. 2014. „Zdravotní sestry patří dnes mezi střední třídu.“ *STATISTIKA &MY* 4 (09/2014): 34–35.
- Šafr, J., D. Holý. 2012. „Měření sociálního statusu a sociálních tříd na základě povolání.“ Pp. 140–180 in J. Krejčí, Y. Leontiyeva. (eds.). *Cesty k datům. Zdroje a management sociálněvědních dat v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Poznámka: Text byl napsán v rámci grantu LM2015060, jehož poskytovatelem je Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy a ve spolupráci s ČSÚ v rámci projektu „ESSnet on the harmonization and implementation of a European socio-economic classification (ESeC)